

УДК 82.09(821.161.2–3'06)

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2025-213-38>

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ У ДІАСПОРНІЙ КРИТИЦІ: РИСИ ПСИХОПОРТРЕТУ

MYKOLA KHVYLOVYI IN DIASPORA CRITICISM: FEATURES OF THE PSYCHOLOGICAL PORTRAIT

Козарь Д. В.,

orcid.org/0009-0008-9308-937X*аспірант кафедри української філології та журналістики
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка*

У статті досліджується постать Миколи Хвильового з позицій психобіографічного підходу. Внаслідок ідеологічної цензури ім'я письменника довгий час залишалося під забороною, що призвело до втрати або приховування значної частини біографічних і архівних матеріалів. Особливу увагу приділено діаспорній літературній критиці, яка, попри обмеженість джерел, здійснила перші спроби дослідження психопортрету митця. У центрі аналізу праці таких дослідників, як О. Ган, Д. Донцов, Г. Костюк, Є.Маланюк, які акцентували на темпераменті, внутрішніх конфліктах, естетичних засадах і світоглядних дилемах Хвильового. Щедрий матеріал для створення психопортрету письменника дав, зокрема, О. Ган, котрий у своїй праці першим розповів про родину митця й простежив витoki його темпераменту (бентежність і пристрасність). Такі поведінкові риси були притаманні його дідові по материній лінії і батькові.

Г. Костюк презентував міркування щодо войовничості Миколи Хвильового, яка насамперед асоціюється з його публіцистичною творчістю (памфлети), участю в літературній дискусії. Критик зауважує, що це була не войовничість, а швидше героїзм, що живився трагічним романтизмом як світоглядною домінантою.

Дослідниками визначено й описано ключові риси особистості письменника: холеричність, романтичність, народолубство, вітаїстичність, аристократизм духу, національний інстинкт, візіонерство. Особлива увага приділена конфлікту між національним і революційним (соціалістичним, ідеологічним) у його світогляді. Цей світоглядний конфлікт позначився на художній парадигмі Миколи Хвильового, зокрема сформував специфічний наративний дискурс його творчості – трагічний романтизм. Аналіз діаспорних студій здійснено з опорою на методологію психопортретування, запропоновану С. Михидою, що дозволяє встановити зв'язок між особистісними рисами митця і художніми особливостями його прози. У статті систематизовано здобутки діаспорної критики в контексті осмислення особистості Хвильового, що дозволяє сформулювати основу для подальших досліджень його творчості крізь призму психоаналітичного та культурно-історичного підходів.

Ключові слова: психопортрет, психобіографія, темперамент, внутрішній конфлікт, трагічний романтизм, ліричність, експресіоністичність.

The article explores the figure of Mykola Khvylovy through the lens of the psychobiographical approach. Due to ideological censorship, the writer's name was under prohibition for a long time, leading to the loss or concealment of a significant portion of biographical and archival materials. Special attention is given to the literary criticism of the Ukrainian diaspora, which, despite limited access to sources, made the first attempts to study the psychological portrait of the writer. At the center of the analysis are the works of researchers such as O. Han, D. Dontsov, H. Kostiuk, and Y. Malaniuk, who focused on Khvylovy's temperament, internal conflicts, aesthetic foundations, and worldview dilemmas. A wealth of material for constructing the psychological portrait of the writer was provided, in particular, by O. Han, who in his work was the first to describe the writer's family and trace the origins of his temperament, which he characterized as emotional turbulence and passion. These behavioral traits were inherent to his maternal grandfather and his father.

H. Kostiuk offered insights into Mykola Khvylovy's combativeness, which is primarily associated with his journalistic work (pamphlets) and participation in the literary debate. The critic notes that this was not combativeness per se, but rather heroism, nourished by tragic romanticism as a dominant worldview. Researchers have identified and described the key personality traits of the writer: choleric temperament, romanticism, love for the people, vitalism, spiritual aristocratism, national instinct, and visionary thinking. Particular attention is paid to the conflict

between the national and revolutionary (socialist, ideological) aspects of his worldview. This internal conflict influenced Mykola Khvylovy's artistic paradigm, particularly shaping the specific narrative discourse of his works – tragic romanticism. The analysis of diaspora studies is carried out based on the methodology of psychological portraiture proposed by S. Mykhyda, which allows for establishing the connection between the writer's personal traits and the stylistic features of his prose. The article aims to systematize the achievements of diaspora criticism in understanding Khvylovy's personality and to form the foundation for further studies of his work through the prism of psychoanalytical and cultural-historical approaches.

Key words: psychoportrait, psychobiography, temperament, inner conflict, tragic romanticism, lyricism, expressionism.

Постановка проблеми. Постать Миколи Хвильового (біографія, психобіографія, деталізація та опис соціального і психологічного портретів письменника) у вітчизняному літературознавстві тривалий час залишалася terra incognita з цілком зрозумілих причин. Хвильовий – не просто яскравий представник епохи Розстріляного Відродження, а фактичного ідеологічний і духовний лідер національного оновлення 1920–1930-х років, той, хто проявив не тільки національний інстинкт, але й національну волю, за Є. Маланюком, у протистоянні комуністичній ідеології. Через це його ім'я на десятиліття було вилучене з аналізів історії української літератури. Як наслідок, усі матеріали (листи, архівні документи, щоденникові записи тощо) були або втрачені, або знищені, або заховані у архівах КДБ.

Тож у вітчизняного літературознавства не було ні можливості, ні достатньо матеріалів, щоб осягти масштаби і особливості особистості Миколи Хвильового. Інша справа з діаспорною критикою. Документів, спогадів, листів і т. д. теж було небагато, але їх було достатньо, щоб розпочати справу у вивченні Миколи Хвильового як письменника, як ідеолога національного відродження, як особистості. Таким чином, саме діаспорний дискурс створив підсоння вивчення творчості митця, у тому числі для створення нарису його психопортрету.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання вивчення діаспорних джерел, присвячених біографії й особистості Миколи Хвильового, ставало предметом студій О. Яблонської [1] та М. Хаперської [2]. Обидві публікації носили описово-аналітичний характер.

М. Хаперська зосередилася на огляді праць, присвячених творчості Миколи Хвильового. Вона обрала ракурс осмислення дослідниками специфіки стилю митця, зокрема експресіоністичних складників його прози. Одним із акцентів, які виділила авторка, було вираження індивідуальних рис письменника у стилі.

О. Яблонська у своїй студії проаналізувала біографічний нарис Г. Костюка та зібрані ним матеріали, зокрема листи двоюрідної сестри Хвильового, які давали уявлення про натуру письменника, його характер. Дослідниця описала основні здобутки біографічної студії О. Гана, критичний нарис Р. Гармаша «Трагедія Хвильового – трагедія нашого покоління», тематичні публікації, розміщені в часописі «Орлик» (Берхтесгаден, Німеччина), побіжно згадала роботи Ю. Шевельова та інших діаспорних дослідників (В. Плюща, Ю. Бойка, В. Чапленка та ін.).

Представлені праці мали оглядовий характер і передбачали систематизацію та узагальнення діаспорних джерел, які присвячені переважно встановленню та опису біографічних етапів Миколи Хвильового. Частково згадувалися спостереження і висновки дослідників про особистість митця. Проте докладного аналізу підходів діаспорної критики до цього питання не було здійснено.

Мета дослідження. Психобіографія митця – це ключ до розуміння стилістики його творів, визначення ключових складників його художнього світу, розуміння специфіки світосприймання і світовідчуття письменника, що визначає оригінальність художнього світу. Біографічні матеріали, аналітичні висновки щодо індивідуальних якостей Миколи Хвильового, представлені у працях діаспорних учених і критиків, дозволяють визначити ключові характерологічні особливості письменника. Ці студії цінні насамперед як дослідницький матеріал.

Тож, головною метою нашої студії є аналіз та оцінка студій діаспорних критиків і вчених, які вивчали особистість Миколи Хвильового, визначення ключових моментів, які складають каркас психопортрету письменника. У нашій студії пропонується специфічний погляд на дослідження діаспорних критиків в контексті створення психопортрету письменника. Концепція психопортретування була обґрунтована професором С. Михидою у монографії «Психопо-

етика українського модерну: Проблема реконструкції особистості письменника» [3, с. 74–90]. Запропонована вченим методологія передбачає встановлення індивідуально-особистісних психологічних рис митця, спираючись на широкий дослідницький матеріал: мемуаристику, листування, спогади про письменника, біографії та автобіографії, твори. Такий підхід передбачає встановлення кореляції індивідуальних психологічних якостей зі стильовою палітрою, тематикою творів, проблемами, які порушує митець у текстах. Окрім того, підхід дозволяє визначити глибинні комплекси та підсвідомі імпульси, котрі знаходять своє відображення на змістовому і формальному рівнях творів.

Виклад основного матеріалу. Першим, хто в діаспорі звернувся і фактично реконструював біографію Миколи Хвильового, був О. Ган [4]. Одним із цінних спостережень дослідника була оцінка сильного вольового і духовного стрижня письменника, який ніби протистояв його зовнішній непоказності, що вказувало на заданість особистості митця бути великим духом, але непомітним в фізичному вимірі соціуму. Критик писав так: «Маленький на зріст, “щуплий”, непоказний зовні, не любив він, щоб про його особу говорили всі, щоб факти з його біографії стали відомі широкому загалові, і волів пройти як людина непомічена серед того базару, що зветься совєтською життєвою (отже і літературною) дійсністю» [4, с. 6].

Не був Хвильовий зовні схожий на велетня духу, проте великим його робила сила духу, сповідувані цінності, принциповість та енергійність. Остання особливість була проявом його холеричного темпераменту, про що досить влучно сказав В. Коряк «сам хвилюється і нас усіх хвилює, п'янить і непокоїть, дратує, знесилює і полонить». О. Ган вважає, що такий темперамент письменника був родинною рисою. Дослідник, зокрема, припускає, що експресивність, енергійність, вибуховий характер і пристрасть до алкоголю письменник успадкував разом із народолобством і шляхетністю від батька і діда по материній лінії Івана Івановича Тарасенка. Подаючи їхні історії життя О. Ган вказує на низку рис, які їх об'єднували і які передалися Хвильовому: рухливість і бентежність, темпераментність і яскравість натури [4, с. 9–11]. Від батька і діда йому дісталася повага і увага до народу. Але народолобство стало світоглядною рисою, як зауважує критик, завдяки впливу вчителів гімназії (А. Кривохатського та О. Сільванівського) [4, с. 14], книжок, воєнної служби (приниження в армії дали зворотній ефект: Хвильовий гостро переживав знущання офіцерів над солдатами), історичного минулого краю, де народився митець (Шведська могила як символ боротьби за свободу України часто з'являється у творах письменника).

Здобутком дослідника було те, що він не обмежився викладом біографічних фактів, а здійснив спробу аналітичного осмислення життя письменника і визначення впливу внутрішніх (особистісних) і зовнішніх (родина, оточення, політична і соціальна ситуації) чинників на його творчу манеру. Авторіві вдалося акцентувати увагу на кількох важливих аспектах:

1. Холеричність у творчості Хвильового проявилася у експресивності письма (памфлети), фрагментарності прози (імпресіонізм).

2. Романтичність натури в концепції азіатського ренесансу та через екзотичні метафори, які описували Україну, революцію і людей нової доби.

3. Народолобство та націоцентричність проявилися у конфлікті гуманістичного, загальнолюдського, національного і фанатичного служіння революційній ідеї. На рівні художнього твору це проявилася у внутрішніх конфліктах, які організовують наративну структуру творів Миколи Хвильового.

Це світоглядне протиріччя, яке підточувало й розхищувало письменника, О. Ган описує як «сірого чортика» – розмита ідентичність письменника (національний інстинкт, за Є. Маланюком), що проявлялась в «замуленому» образі України [4, с. 30]. Йдеться про те, що реальної Україні Микола Хвильовий не відчував, тобто в умовах агресивного поширення соціалістичної, комуністичної доктрини національне «я» було розмитим, деформованим, пасивним, невиразним настільки, що не могло протистояти революційній ідеології. Погляд письменника був обернений не в теперішнє України, а в її майбутнє, яке він романтизував (візіонерство). Як писав О. Ган, він «дивився на сучасність крізь призму легенд Шехерезади і вірив в епоху великого ренесансу свого народу» [4, с. 33]. Міф України Миколи Хвильового вилився у фанатичну віру в те, що

національний ренесанс може відбутися тільки в межах соціалістичної революції. Цей міф у його свідомості зіткнувся з реальністю і вразив своєю ілюзорністю і нежиттєвістю. Така світоглядна криза породила оригінальну художню концепцію, яку послідовно у своїх творах реалізовував митець – трагічний романтизм (про це також пише в своєму есе Олена Теліга [5]).

О. Ган у своїй студії також виокремив такі психологічні риси Миколи Хвильового, як аристократизм духу, вітаїстичність («вмираю, бо люблю життя»), які на рівні стилю проявилися як трагічний романтизм, екзотизм і естетизм, динамічність образів, фрагментарність композиції і рвучкість фраз тощо.

Переважна більшість діаспорних студій, присвячених Миколі Хвильовому, була спровокована бажанням розібратися у чинниках і процесах, які призвели митця до самогубства. Хвильовий був втіленням духу українського мистецького Відродження, тому його загибель була символічною і відображала той внутрішній конфлікт, з яким зіткнулося це покоління – роздвоєння між соціалістичним (ідеологічним, свідомим) і національним (духовним, інстинктивним).

Свої міркування щодо внутрішніх конфліктів Хвильового, які призвели до смерті, наводить і Дмитро Донцов у розвідці «Дві доби нашої літератури» і «Микола Хвильовий». Критик розглядає особистість письменника крізь призму конфлікту національного і соціалістичного, аристократичного духу, готики і плебса. Він окреслює специфічні стильові риси митця, які випливали з цього конфлікту. Хвильовий-романтик, мрійник, зачарований красою (естетизм), інтелектуал, письменник, котрий відкинув масовість і протиставив міщанству окцидентність, фавстівський дух: «Хвильовий прийняв комунізм. Для нього філістерство – поняття формальне. Філістером може бути царський чиновник так само, як і більшовицький діяч, всякий, хто ставить ціль понад стремління, вигоду понад боротьбу» [6, с. 100]. Така світоглядна установка письменника знайшла своє втілення у сатирі на реалії більшовицького світу, які були далекими від ідеалів «загірної комуні» (повість «Іван Іванович», «Сентиментальна історія»). Д. Донцов вказує, що сатиричне мислення і письмо М. Хвильового близьке до гоголівського.

У студії «Микола Хвильовий», опублікованій у «ЛНВ» у 1933 році, Д. Донцов дещо емоційно і метафорично, але вельми точно описує сутність конфлікту Миколи Хвильового з дійсністю і самим собою. Він пише, що захоплення митця «червоним ісламом» – це був прояв бажання поступу і розвитку насамперед культурного. Автор «Синіх етюдів» розчаровується у більшовистській філософії, осердя якої – це знищення і знецінення усього духовного. Його сміливість полягала в тому, що, зрозумівши сутність нового пореволюційного світу, основа якого – це наратив провінційності та рабськості, він вступив у боротьбу.

Дослідник також описав ті психологічні риси особистості Миколи Хвильового, які формували його як месію нової української літератури. Він прагнув «повернути фанатичну віру у прекрасне далеке майбутнє» і побороти «національну галушковість» [7, с. 455]. Тож, критик описав ще одну сторону натури Хвильового – його національне «я», яке формувалося на ідеалах психологічної Європи і віри в азіатський ренесанс.

Критик вказує, що спочатку це була сатира і гротеск, а потім – публіцистика і відкритий виступ проти денационалізації і культурної примітивізації, яка нав'язувалася Московою молодій українській літературі.

Д. Донцов у цій позиції Миколи Хвильового бачить прояв героїзму як ознаки пасіонарності. Такий відкритий виступ проти влади був походом одного проти маси і був приречений на поразку. Памфлети Миколи Хвильового – це відкритий виступ пасіонарія, свідомого того, що йде на загибель. Проте героїзм митця виявився у тому, що перед смертю моральною він вибрав смерть фізичну. Така думка підтверджується словами митця, які наводить О. Ган: «Вмираю, люблю життя» [4, с. 76]. Героїчний вчинок Хвильового – це духовний і моральний подвиг романтика, котрий вмирає за свої цінності, зберігаючи суверенність своєї душі і своїх переконань.

Значний внесок в опис характеру і життєвих обставин Миколи Хвильового зробив Г. Костюк. Він представив низку критичних роздумів щодо психологічного складу письменника. Важливим для створення психопортрету митця є міркування критика щодо військової практики Хвильового. Г. Костюк наголошує, що за своїм «психічним складом Хвильовий не був

вояком» [8, с. 28], швидше він був культурним просвітителем: «З уродження і покликання він був письменник в найширшому і найглибшому сенсі цього слова – вникливий спостерігач, аналітик, зображував людських душ» [8, с. 28].

Цей момент важливий, оскільки служба в армії Хвильового, участь у революційних подіях не могла не позначитися на його світогляді і психіці. Проте спостереження Г. Костюка дозволяють говорити про переважання життє- і людинолюбства у світогляді і психології митця, що знаходить своє відображення у творах письменника, у романтичних образах, конфлікті Ероса і Танатоса тощо. Проте критик не заперечує «героїзм» як прояв мистецької концепції Миколи Хвильового. Він виявляється у створенні у художньому просторі виняткового характеру [8, с. 32], характеру героя – трагічного романтика, що підтверджує висновки Д. Донцова та О. Теліги.

Постать Миколи Хвильового посідає особливе місце в літературознавчій практиці Є. Маланюка. Насамперед критика цікавила особистість митця, яку він розглядав крізь призму проблеми національної волі і національного інстинкту, які є головними ознаками суверенної особистості, тобто пасіонарія – того, хто закладає підвалини нової історичної доби, у випадку Хвильового – доби національної літератури (йдеться про висловлені ним ідеї в памфлетах).

У «Нотатнику» автор пише: «Хвильовий – особистість. Особистість більша за т. зв. ідеології» [9, с. 152]. Критика цікавить процес визрівання індивідуальності митця і генеза його національного «Я», тобто його національної самосвідомості, яка так різко відрізняла його від решти представників його покоління, особливо від тих, хто вибрав моральну смерть.

Є. Маланюк відмовляється від запропонованої Д. Донцовим формули визрівання особистості Миколи Хвильового, у якій був перехід від романтики комунізму до романтики націоналізму. Критик пропонує інше бачення психологічного і духовного єства митця, стверджуючи, що «внутрішнє ядро істоти Хвильового є синтетичним до монолітності» [10, с. 307].

Є. Маланюк, як і Д. Донцов, і Г. Костюк, говорить про героїзм Миколи Хвильового як ключову властивість його особистості, що не могло не позначитися на його творчому методі і мистецькій позиції. Критик особливу увагу приділяє формуванню політичної самосвідомості письменника, яка стає каталізатором змін у його творчій програмі. Пореволюційна дійсність із культом обивателя-малороса, бездіяльністю і входженням у «мирне» життя без будь-якого потенціалу до духовного зростання, до розвитку спровокувала у письменника бажання дистанціюватися і боротися із цим тихим плесом. «Хвильовий <...> побачив наочно, що революція „прошуміла“ вуличками його „Голубої Савої“ безнаслідно, що хижацький інстинкт Москви зробився ще одвертішим і брутальнішим <...>, тоді у Хвильового наступило не традиційне „розчарування“ <...>, лише – вибух. І тоді, власне, майже блискавично скристалізувався в нім справжній політик. І далі вже йде чинність Хвильового – людини політичного чину на тій арені, яка була для нього найприроднішою й формально найприступнішою: на арені літератури», – зауважує Є. Маланюк [11, с. 241].

У певний момент національний інтелект Миколи Хвильового (розуміння чинників деформації тоталітарною владою початків українського національного відродження) сполучився із національним чуттям (інстинктом свободи, високої культури, вільного розвитку), зреалізувавши свій «синтетичний вислід» [11, с. 242] у «національній волі» (у памфлетній творчості ваплітянина). Критик простежує, яким чином і у яких формах суверенна духовна особистість Хвильового (світогляд національного пасіонарія) проявила себе на стильовому рівні. Є. Маланюк зауважує, що ліричність Хвильового поступово починає тяжіти до епічності, тому його винахід – «музична» новела (національний інтелект прагнув опанувати, приборкати ліричне почуття), яка пронизана пафосом героїчної боротьби.

Згадує критик про сатиру як зброю у боротьбі з «енківщиною» і зауважує, що музичність Хвильового поступово перестає бути виключно ліричною, а стає епічно-героїчною: «Здається, що навіть у самому музично-скомпілюваному, новаторсько-виключному, якомусь аж скрипково-віртуозному стилі новель Хвильового звучить жагучий протест суверенно-державної психіки Нового Українця проти колоніально-провінційної всеукраїнської Енківщини, політично тупої, вайлувано-самозакоханої, графомансько-етнографічної і – безнадійної. <...> А, головне,

ненависницької до всього, що могло би вирости, до всього, що носить в собі зерно величі...» [12, с. 267–268]. Серед прийомів музичності Хвильового Є. Маланюк називає алітерованість, розхитаний кістяк, брак композиційної потужності, імпресіоністичний телеграфізм речень (вони не мазки, а ноти), незвичайна, нетрадиційна, як на прозаїка, чисто лірична сміливість епітету <...> й метафора» [12, с. 263].

Є. Маланюк ближче з усіх, на наш погляд, підійшов до створення психопортрету митця. Його аналіз зосереджений на динаміці розвитку індивідуальності Миколи Хвильового, визначенні психічних і психологічних якостей, які складають сутність національної ментальності письменника і які оприявнюються на стилевому рівні творів. Тимчасове захоплення комунізмом було лише сплеском пасіонарності Миколи Хвильового, детермінованим його прагненням вдосконалення світу. Обскурація революційної ідеї здетонувала становлення національної свідомості і волі Хвильового, зреалізованої переважно в памфлетах та сатирі. Виявом диктату національного ества письменника, за спостереженнями Є. Маланюка, була така риса його стилю, як музичність (ліризм) оповідної форми. Емоційність і пристрасність його пасіонарної натури обумовила й відповідну імпресіоністичну інструментовку його новелістики.

Висновки. Постать Миколи Хвильового в проаналізованих джерелах розглядається як складний психотип митця, внутрішній світ якого позначений духовними суперечностями і світоглядними драмами. Діаспорні дослідники (О. Ган, Г. Костюк, Д. Донцов та інші) розглянули особистість Хвильового крізь призму його внутрішніх психологічних конфліктів, що виникли на стику національної свідомості та революційної ідеології.

Ці джерела дозволяють не тільки реконструювати біографію Миколи Хвильового, але й окреслити вагомі складники психопортрету письменника. Характер Хвильового визначав холеричний темперамент, романтична віра в ідеали, глибокий національний інстинкт, естетизм, аристократизм духу, внутрішній максималізм і вітаїстичне ставлення до життя.

Внутрішній конфлікт між національним і революційним, естетичним і ідеологічним, реальним і уявним, який яскраво відбився у творчості митця, став ключовим фактором його світоглядної драми й особистісної трагедії. Саме ці риси визначили стиль Хвильового, його мислення і, зрештою, його долю. Діаспорна критика сформувала підсоння для створення психопортрету Миколи Хвильового.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Яблонська О. Микола Хвильовий у діаспорних дослідженнях українського літературознавства: 1947 рік. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/3405/1/khvylovyyi.pdf>
2. Хаперська М.В. Микола Хвильовий в оцінці вітчизняної та зарубіжної критики. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/46589115.pdf>
3. Мишида С. Психопоетика українського модерну: проблема реконструкції особистості письменника. Монографія. Кіровоград: «Поліграф – Терція», 2012. 349 с.
4. Ган О. Трагедія Миколи Хвильового. Видавництво «Прометей». 77 с.
5. Теліга О. Партачі життя. Микола Хвильовий. Твори у 5-ти томах. Т. 5., 1986. С. 15–39.
6. Донцов Д. Українсько-советські метаморфози. Дві літератури нашої доби. «Гомін України». 1958. С. 93–108.
7. Донцов Д. Микола Хвильовий. Микола Хвильовий. Твори у 5-ти томах. Т. 5., 1986. С. 439–464.
8. Костюк Г. До нового трактування біографії Миколи Хвильового. Микола Хвильовий. Твори у 5-ти томах. Т. 5., 1986. С. 15–39.
9. Маланюк Є. Нотатники (1936–1968). Київ: видавництво «Темпора», 2008. 335 с.
10. Маланюк Є. Книга спостережень. Статті про літературу. Київ: Дніпро, 1997. 430 с.
11. Маланюк Є. Книга спостережень. Проза. У 2-х т. Т2. Торонто: «Гомін України», 1966. 480 с.
12. Маланюк Є. Книга спостережень. Проза. У 2-х т. Т1. Торонто: «Гомін України», 1962. 527 с.